

УДК 94(477.54-25)“186/191”:911.375.62

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-06

А. О. Боженко

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

ПРОСТІР, ЩО ПРОМОВЛЯЄ: СОЦІАЛЬНІ РОЗРІЗНЕННЯ У МОДЕРНОМУ ХАРКОВІ

У статті авторка, спираючись на концепцію П'єра Бурд'є, розглядає взаємозв'язок фізичного та соціального просторів Харкова другої половини XIX – початку XX ст. Висвітлено проблеми сприйняття окремих периферійних районів як міського простору в путівниках та діловодній документації, проаналізовано матеріали переписів. Досліджено соціальне зонування всередині міста, маркування престижних районів, а також репрезентацію влади елітарних соціальних груп у фізичному просторі.

Ключові слова: соціальний простір, модернізація, еліта, символічний капітал.

В статье автор, опираясь на концепцию Пьера Бурдье, рассматривает взаимосвязь физического и социального пространств Харькова второй половины XIX – начала XX в. Освещены проблемы восприятия отдельных периферийных районов как городского пространства в путеводителях и деловой документации, проанализированы материалы переписей. Исследовано социальное зонирование внутри города, маркирование престижных районов, а также репрезентацию власти элитарных групп в физическом пространстве Харькова.

Ключевые слова: социальное пространство, модернизация, элита, символический капитал.

The article is devoted to the studying of interaction between physical and social space of Kharkiv in the second half of XIX – the early XX century. The main theoretical frame is the conception of Pierre Burdeau about social distinctions. The problems of the perception of separate peripheral areas as city space in guides and official documentation are highlighted; the results of census are analyzed. The author studies the social zoning of modern Kharkiv, the marking of prestigious districts and the representation of power by elites in Kharkiv physical space.

Keywords: social space, modernization, elite, symbolic capital.

Міський простір – це те тло, на якому розгорталася соціальна модернізація. Подвійна взаємодія простору та агентів соціуму і створювала саме те, що ми можемо визначити як урбаністичний стиль життя. Той фізичний простір, у якому мешкає людина, є соціально розміченим, а отже, ми не можемо роз'єднати ці два простори, які зливаються в єдиний. За концепцією П'єра Бурд'є фізичний простір є своєрідним відбиттям соціального, особливо яскраво це проявляється на прикладі архітектурного простору, який, по суті, є матеріальним втіленням соціальних зв'язків [2, с.52]. Це збігається із концепцією так званого „soft city” (маршрути мешканців та їхні практики сприйняття) та „hard city” (будівлі та інфраструктура) [11, с.38]. Тож метою нашої статті буде розглянути соціальне маркування фізичного простору Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст.

Проблеми взаємодії фізичного та соціального просторів в імперський період історіографії розглянуто в роботі Д. Багалія [1]; за радянських часів були більшою мірою теоретичні розроблення питання; на сучасному етапі досліджують міський простір як окремих міст (М. Долинська [9], Т. Портнова [14]), так і сукупності міст певного регіону (Д. Чорний [22], О. Прищепа [16], В. Константинова [10] та ін.). Джерельну базу статті

становлять путівники [7; 19], діловодна документація Харківської міської думи [27], матеріали переписів [6; 19], плани міста [5; 21] тощо.

Модерне місто поступово отримувало маркери модерності. Британський дослідник Дж. Бредлі, характеризуючи уявлення сучасників про модерну Москву, зазначав: «Фізичні артефакти модерності змінилися з "божественних соборів, царських палаців, аристократичних маєтків... та магазинів"... на "галереї, музеї, клініки, шпиталі, благодійні та освітні інституції"» [24, с.61]. Завдяки цьому місто ставало місцем можливостей для його мешканців. І ці можливості ставали дедалі більшими.

Вивчаючи матеріали, що відбивають уявлення про Харків другої половини XIX – початку XX ст., можна відзначити, що автори довідників досить чітко поділяли його на частини за наявністю/відсутністю таких маркерів. Зокрема, в роботі «Россия. Полное географическое описание», на думку авторів, кожна з трьох частин, поділених річками, має власну специфіку: передмістя, яке все ще має селянський тип забудови, частина міста, яка, на відміну від передмістя, мала широкі, але незабудовані вулиці та дерев'яні будинки, та центральна, яка «отличается современными каменными зданиями, мощеными улицами, широкими площадями» [17, с.242]. Описуючи цю частину, Олександр Гусев відзначав об'єкти, які робили її найбільш значущою: будівлі Університету, що репрезентували освітній центр, будівлі урядових установ («присутственных мест»), кафедрального собору як позначення сакрального центру, нарешті Пасаж, Гостинний двір та Єврейські ряди – торгового [7, с.50]. Тож бачимо, що поряд із старими маркерами соціального значення певної місцевості з'являються і модерні (Пасаж, Університет тощо).

Утім, поширення зручностей та нової інфраструктури стало причиною того, що факт їхньої наявності/відсутності вже слугував своєрідним маркером модерності, а за умов відсутності чіткого позначення міських кордонів у Харкові – і свідченням залучення деяких частин до міста. На офіційному рівні в доповіді гласного Міської думи вказано, що «Харьков давно перешел за черту, установленную на Высочайше утвержденном плане города 1822 г. и в настоящее время не имеет категорически установленной городской черты» [27, ф.19, оп.1, спр.113, арк.153(зв)], тому колишні передмістя і після включення до складу міста мали невизначений статус. Зокрема, у своєму путівнику 1902 р. О. Гусев зазначав, що Іванівка, Пески, Панасівка, Ключки, Гончарівка, Чугуївка, Журавлівка та Основа «теперь вошли в состав города в настоящем его виде, а пустопорожние места того времени застраиваются в настоящее время жилыми дворами и жители их подлежат одинаковому ведению городских повинностей» [7, с.25]. Автор додатково відзначає появу індустріальних об'єктів, паркової зони та великих сакральних споруд, що, на його думку, робило ці місцевості по-справжньому залученими до міського простору. Утім, підраховуючи кількість будинків станом на 1912 р., приєднаних до мережі водогону, гласні Думи не включали Піски та частину Журавлівки, «имеющих характер сельского поселения», до складу міста [27, ф.19, оп.1, спр.113, арк.153(зв)]. Ця обставина призводила до плутанини, коли справа доходила до виплат податків міськими мешканцями та виділення грошей на благоустрій. Зокрема, у справі про включення землі купця Семена Толкачова зазначалося, що частина його ділянки є в міській межі, частина – межує з міським вигоном, а власник вже сплачував відповідний податок і його ділянка була облаштована електричним світлом. Для того, щоб ці території були остаточно включені до міської межі, власник мав внести гроші на брукування та водогін [27, ф.19, оп.1, спр.192, арк.1]. Зокрема Холодна гора може бути прикладом усвідомлення її як «не зовсім міста» через майже повну відсутність благоустрою: «Холодногорцы долго жили изолированно жизнью и были лишены всех удобств большого города; у них не было, да и теперь почти нет, мостовых, водопровода, освещения и пр.» [19, с.79].

Про невідповідність образу периферії уявленню про місто зауважив Д. Протопопов, який лише проїздом був у Харкові. Він зазначав, що окраїни українських міст вигідно відрізняються від великоросійських своєю чистотою, проте вони і не нагадують місто

взагалі: «Что такое окраины Харькова? В сущности – находишься как бы на улице обыкновенного малороссийского села: сады, чистенькие хаты, аккуратно смазанные голубоватой или белой глиной, очеретянные крыши. Но, конечно, все язвы русского неустроенного города налицо – ни канализации, ни воды, ни трамвая, ни санитарных забот» [26, 1909, №24, с.1301].

Говорячи про соціальну розмітку простору, поділу його на міський та неміський, на прикладі Харкова можемо підтвердити тезу Луїса Вірта [4] про гетерогенність міста, адже що віддаленіше від центру, то більш гомогенним стає заселення, і тим менше відповідає міській соціальній поведінці. Зокрема, ми проаналізували населення чотирьох вулиць Харкова (Кокошкінська, Німецька, Клочківська, Мовчанівський провулок), які, хоча і не входили до центральної частини міста, проте були в наступному від центру поясі вулиць, та передмістя Іванівки, яке щойно на момент перепису увійшло до складу міста [13], але все ще мало амбівалентний статус. Зокрема, на мапі Олександра Гінзбурга 1914 року Іванівка є ще поза міською межею [5]. На думку Д. Чорного, Іванівка на початку XX ст. вже фактично стає частиною Харкова, і її населення вже було досить тісно інтегровано в міське життя [22, с.38].

Якщо серед мешканців Харкова більшість становили міщани (55 %), селян було вдвічі менше, тобто 24 %, дворян – 14 %, 3 % купців, то на Іванівці абсолютну більшість населення становили селяни (71 %), на другому місці були міщани – 27 %, інші верстви майже не представлено. Приблизно така ж картина виходить, якщо розглядати мовну розмаїтість. З-поміж жителів названих чотирьох вулиць російськомовні становили більшість – 65 %, але доволі велику частку становили городяни, що користувалися українською (6 %), єврейською (18 %), польською (3 %), німецькою (4 %), білоруською (4 %) мовами, між тим на Іванівці був доволі великий відсоток україномовних мешканців – 31 %, тоді як більшість населення лишалася російськомовною – 69 %. Тобто бачимо, що центральні вулиці були набагато неоднорідніші за соціальним та національним складом жителів, аніж населення Іванівки, яке більшою мірою становили російсько- та українськомовні селяни, тож соціальний склад цієї частини міста все ж таки ще залишався більше типовим для сільського поселення [27, ф.51, оп.1, спр.343, 344, 349,350,351].

Іншою просторовою дихотомією, разом з уявленням про (не)міський простір, є поділ всередині міста на престижні й непрестижні райони. У статистичних джерелах можемо прослідкувати спробу районування міста за житловими умовами, а саме щільністю населення з розрахунку забудованої площі. За цим критерієм виокремлюють чотири осередки: Центральний та Нагірний райони зі щільністю 6 сажнів на мешканця, Катеринославський, Гончарівка та Старомосковсько-Благовіщенський (4,2–5,8 сажнів на мешканця), які можемо вважати районами престижного розселення, Москалівка, Панасівка, Журавлівка, Заїківка, Піски (2–2,8 сажні на мешканця), що ставали осередком середніх верств населення та робітників (зокрема, район Паровозобудівного заводу) та нарешті периферія з показником щільності від 1,9 до 1 сажня на мешканця – Холодна Гора, Новоселівка, Сабурова Дача, Качанівка [6, с.67]. Відповідно до цього маємо і культурне розмежування. Беручи дані щодо розподілу письменних мешканців, бачимо: найбільш розвиненими були Нагірний та Центральний райони, найменше – Лиса Гора, Новоселівка та Качанівка, які були найвіддаленішими окраїнами міста [6, с.52]. Отже, вважаємо, в Харкові наявна пряма кореляція між житловими умовами та культурним розвитком. Нагірний район визначено як найкращу частину міста і в путівниках [7, с.54; 19]. Йому протиставляли Москалівку. Зокрема, у своїй доповіді один з членів харківської міської думи писав, що вулиці Москалівська, Нетеченська та Кузнецька заселені лише робітничим класом і скаржився на непомірну кількість шинків у цьому районі та низький рівень розвитку повсякденної культури [20, с.3].

Беручи до уваги мережу соціальної інфраструктури, бачимо, що висока щільність, окрім центральної частини міста, спостерігається ще на Сумській вулиці, приблизно в тих місцях, куди в наступний період зміститься центр міста, а також певне тяжіння до центру

проявлялося у залопанській частині приблизно до лінії залізниці [3; 21]. Між тим такі місцевості, як Холодна гора та Журавлівка були майже позбавлені закладів соціальної інфраструктури, тоді як інший периферійний район – Москалівка, що географічно була наближена до центру, – все ж таки отримав більше покриття [21].

Нарешті, аналізуючи фізичний простір міста, можна добре простежити розподіл влади різних елітарних груп. Головним втіленням та одночасно і показником влади, що реалізується у просторі, є символічний капітал [2, с.234]. Зокрема, говорячи про Харків як про помітний фінансовий центр, можна побачити це втілення у вигляді банківського ансамблю на площі Миколаївській (Волзько-Камський, Азовсько-Донський, Комерційний), Земельний банк, який був однією з домінант Німецької (Пушкінської) вулиць тощо [19]. Причому саме в цей період, на думку дослідників, з'являється феномен банківської архітектури як такої [25, р.111]. Зокрема, у путівнику 1915 р. зазначено, що найбільш яскравими прикладами модерної архітектури Харкова були Російсько-Азіатський та, зокрема, шестиповерховий Купецький банк: «Здание имеет железобетонный остов с легкой кирпичной прокладкой открытых частей... В нижнем этаже помещаются магазины, в средних этажах банк, нотариус, конторы; в двух верхних этажах большая гостиница... Играя крупную роль в финансовой жизни города, банк в то же время является важной доходной статьей» [19, с.60]. Як бачимо, підкреслено і архітектурну репрезентативність будівлі, і значущість Купецького банку в житті міста.

Одним з чинників, який сприяв консолідації купецько-підприємницької еліти, була близькість Донецького басейну, завдяки чому мережа установ, яка була пов'язана з важкою промисловістю, була саме в Харкові. Не останню роль у модернізації міста відігравали З'їзди гірничопромисловців Росії, члени яких брали активну роль у створенні соціальної інфраструктури, зокрема Медико-механічного інституту, провадили просвітницьку діяльність серед робітників для покращення санітарних умов у їхньому середовищі, сприяли поширенню інновацій завдяки участі у виставках тощо [23, с.174-176]. Наслідки впливу гірничопромисловців можемо побачити і на рівні фізичного простору Харкова, оскільки в архітектурному плані будинок Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії [12, с.121] був однією з домінант Сумської вулиці, що унаочнювало посилення значення саме економічного капіталу в пореформеному міському суспільстві.

Ще одне явище, яке маркувало владу економічного капіталу у просторі, – міська топоніміка. Зокрема, слід відзначити цілий «анклав» купецьких вулиць у центральній частині міста, наприклад, у тому районі, який іноді трапляється під назвою «Поділ»: це Костюринський, Плетньовський, Лопатинський провулок [5]. За спостереженнями дослідників, на Подолі ці назви були пов'язані з купецькими родинами, які там проживали, та відповідно і фізично створювали цей простір [18, с.71]. Деякі купецькі назви збереглися ще з 30-х рр. XIX ст. (Павлівська площа, Клеменівська вулиця тощо), інші ж – відбивали усвідомлення значення тих чи тих представників великого капіталу вже кінця XIX ст. (М. Гельферих-Саде, В. Пашенка-Тряпкіна тощо) [18, с.73].

У модерному місті посилювалося значення і культурного капіталу, що особливо помітно стало з появою Університету. Зокрема де Пуле, викладач Університету, у своїх спогадах підкреслював роль закладу як осередку, що сприяв цивілізуванню не лише Харкова, але й в цілому Слобідської України. Причому він звертав увагу, що навіть у просторовому плані університетські будівлі займали почесне місце в ландшафті міста: «Из массы городских зданий резко выделялись университетские постройки, не особенно красивые, но расположенные на горке, а потому и выдающиеся» [8, с.330]. На думку Сергія Посохова, Університет, роль якого як містоутворювального елемента посилювалася у другій половині XIX ст., сприяв появі уявлення про Харків як про європейське місто [15, с.284].

Отже, наявність зручностей та інфраструктури почали впливати на сприйняття територій як міських в уяві його мешканців за умов швидкої агломерації та відсутності чітко встановленого офіційного плану міста. Іншим аспектом, який дозволяє дослідити залучення

тих чи тих територій до міського простору, є відносно високий рівень гетерогенності населення. Разом з тим престижність районів міста почали визначати високим рівнем їхньої модернізації, а отже, і відповідності тому, яким саме має бути модерне місто. На прикладі Харкова також добре можна простежити репрезентацію влади окремих елітарних груп – підприємців, купців у просторі через банківську забудову, адміністративні приміщення тощо, тоді як культурний капітал проявляв себе в будівлях Університету, що розташовувалися на узвишші.

Література.

1. Багале́й Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): историческая монография / Дмитрий Иванович Багале́й, Дмитрий Петрович Миллер. – Т. 2. – Харьков, 2004. – 982 с.
2. Бурдьё П. Социология социального пространства / Пьер Бурдьё. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2008. – 288 с.
3. Весь Харьков на 1916 г.: справочная книга. – Харьков: Типография «Печатник», 1916.
4. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни / Луис Вирт // Избранные работы по социологии. – Москва, 2005. – С.93-118.
5. Гинзбург А. М. План города Харькова с прилегающими пригородами и поселками / А. М. Гинзбург, Н. Б. Жаврид. – Харьков, 1916.
6. Главные итоги переписи города Харькова 8 декабря 1912 года / Под. ред. А. Переpletчикова. – Харьков, 1914. – 68 с.
7. Гусев А. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего): Историко-справочный путеводитель / Александр Гусев. – Харьков Типография Адольфа Дарре, 1902. – 260 с.
8. Де-Пуле М. Ф. Харьковский университет и Д. И. Каченовский: культурный очерк и воспоминания из 40-х годов / М.Ф. Де-Пуле // Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців. – Харків, 2008. – Т. 1. – С. 272–331.
9. Долинська М. Львів: простір на тлі мешканців ХІІІ–ХІХ ст. / Мар'яна Долинська. – Львів: Видавництво Українського Католицького університету, 2014. – 168 с.
10. Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки) / Вікторія Константінова. – Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. – 596 с.
11. Микроурбанизм. Город в деталях / Сб. статей; под отв. редакцией О. Бредниковой, О. Запорожец. — М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 352 с.
12. Ніколаєва Т. Підприємці в освітньо-культурному просторі України (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.) / Тетяна Ніколаєва. – Київ: КНЕУ, 2010. – 208 с.
13. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Харьковская губерния / Под ред. Н. П. Тройницкого. – СПб: Т-во Художественной печати, 1904. – 330 с.
14. Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ-початку ХХ ст. / Тетяна Портнова. – Дніпропетровськ: Інновація, 2008. – 102 с.
15. Посохов С. И. Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.) / Сергей Иванович Посохов. – Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина. – Харьков, 2014. – 364 с.
16. Прищепа О. Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / Олена Прищепа. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.
17. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Малороссия / Под ред. Б. Г. Карпова. – Харьков, 1903. – Т. 7. – 518 с.
18. Тахтаулова М. Ю. Історичний розвиток адресної урбанонімії міста Харкова (середина ХVІІ – початок ХХІ століття): дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних

- наук, спеціальність 07.00.01 – історія України / Марія Юріївна Тахтаулова. – Харків, 2016. – 240 с.
19. Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. – Харьков : Типография И.М. Аничкина, 1915 . – 179 с.
20. Харьковская городская Дума. Доклад о питейных домах в г. Харькове и о мерах для ограничения пьянства / Харьковская городская Дума. – Харьков: Университетская типография, 1872. – 32 с.
21. Харьковский губернский статистический комитет. Адрес-план города Харькова / Харьковский губернский статистический комитет. – Харьков, 1895.
22. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Дмитро Миколайович Чорний. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
23. Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861 – 1919 рр.): дис. на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, спеціальність 07.00.01 – історія України / Ірина Олександрівна Шандра. – Вінниця, 2016. – 490 с.
24. Bradley J. Muzhikand Muscovite: Urbanizationin Late Imperial Russia / Joseph Bradley. – University of California Press, 1985. – 440 p.
25. Kirikov B. M. The Architecture of Petersburg Banks in the Late Nineteenth and Early Twentieth Century / Boris Kirikov // Commerce in Russian Urban Culture. – pp.111-138.
26. Городское дело (журнал, Санкт-Петербург).
27. Державний архів Харківської області.